

תרומתו של מנחם אלון לחקר המשפט העברי

מאת

שמואל שילה

התבקשתי לשוחח אתכם בקצרה על תרומתו של מנחם אלון לחקר המשפט העברי. רק לומר מלים ספורות על כל אחד מהעניינים שמן הראוי להזכיר, יידרש, לפחות, ערב שלם. אבל אנסה לעשות זאת בקצירת האומר – ביטוי השגור בפי חתן הערב. לא אדון בתרומתו הכבירה של מכובדנו משך כשש עשרה שנה כשופט בית המשפט העליון. לא אתייחס למאות פסקי הדין של השופט אלון, המכילים בתוכם ניתוחים של סוגיות משפטיות על פי המשפט העברי והמצביעים על פתרונות לבעיות שונות בחברתנו, לאור מקורותינו הקלסיים. כל זה ייעשה בעתיד על ידי תלמידים כפקולטאות למשפטים בעבודות סמינריות שלהם ועל ידי מלומדים במאמריהם.

אקדיש את דבריי לפרופסור אלון חוקר המשפט העברי. כל מי שנמצא כאן הערב יודע שהמשפט העברי ופרופסור אלון הם מלים נרדפות. תרומתו של אלון למשפט העברי לא רק עולה בהיקפה על תרומתם של כל אלה שעסקו בנושא בעבר ועוסקים בו בהווה, אלא תרומתו היא סגולית. בספרו המונומנטלי, המשפט העברי, פרוסה בפנינו יריעה רחבה ביותר, שטרם נודע כמותו. ואולם, עוד טרם יצא לאור העולם חיבור זה, גרם פרופסור אלון למהפך בתפיסת חקר המשפט העברי.

המקצוע משפט עברי הפך להיות תחום מחקר העומד על שתי רגליו. אלון לבדו גרם לכך שתחום זה של המשפט יפסיק להיות בן חורג בעולם המשפט ובמדעי היהדות, ובשני עולמות אלה מצא לו מקום של כבוד. בפקולטה למשפטים אנו מכירים בעיקר את הפן האחד – הפן המשפטי. אולם ראוי להזכיר את היבחרותו של פרופסור אלון, השנה, לנשיא האיגוד העולמי למדעי היהדות. אלון פיתח שיטת מחקר הידועה כשיטה הדוגמטית היסטורית. בשיטה זו העמיד תלמידים הרבה. ואף אם היום חוקרי המשפט העברי סוטים במידה זו או אחרת משיטה זו, כולל פרופסור אלון עצמו, כולם מודעים לחשיבותה. לכל מי שעוסק בחקר המשפט העברי ברור הצורך לראות את ההתפתחות ההלכתית

לאורך הזמן. ראיית השלבים השונים בהשתלשלות ההלכה תמיד נמצאת בתודעת החוקר. וכל זה הודות למחקריו של אלון.

במחקריו, בשיעוריו ובפסקי הדין שלו, אלון הדגיש תמיד שני עניינים שבעבר עמדו עליהן רק מעט. הענין הראשון: חשיבותה הכמותית והאיכותית של ספרות המשפט העברי שחברה לאחר תקופת התלמוד. מבלי להזניח את תקופת המקרא והתלמוד, מרכז הכובד הועבר על ידי לתקופה הבתר-תלמודית. גם בכך השפעתו של אלון היתה גדולה. עד שהחל לחקור ולהדריך אחרים, חקר המשפט העברי היה מוקדש בעיקר לתקופת המקרא ולתקופת התלמוד. מאז שהחל לכוון המחקר, הפריפריה הפכה למרכז. כמעט כל מחקריו והמחקרים של תלמידיו וממשיכי דרכו, דנים בעיקר – אולם לא רק – בתקופה שלאחר חתימת התלמוד.

הענין השני שעליו הצביע אלון הינו השפעת תקופת האמנציפציה על התפתחות המשפט העברי. בדומה להשפעת האמנציפציה על תולדות עם ישראל בכלל, הראה אלון עד כמה היא השפיעה על תולדות המשפט העברי בפרט. בניתוח חד הראה כי הקו המפריד המשמעותי ביותר בנוגע להתפתחות המשפט העברי הינו תקופת האמנציפציה. השינויים המפליגים שהתרחשו בתקופה זו, הן מבחינה חברתית, הן מבחינה תרבותית והן מבחינת השקפת העולם היהודי, נתנו את אותותיהם על התפתחותו של המשפט העברי. מדברי אלון משתמע, ובצדק, שנאמני התורה לא ישבו לטכס עצה כדי למצוא תשובה ותגובה הולמות לשינויים המפליגים שהביאה אתה האמנציפציה. עברו כבר מאתיים שנה מתחילת האמנציפציה, ונאמני התורה עדיין ממשיכים לעצום עיניהם ולא להורות במשבר. לעתים קרובות מדי חכמי ההלכה נוהגים כאילו לא התרחש מאומה. והמבין יבין. תוך כדי ההתלהבות וההערכה שיש לכולנו לנוכח חיבורו הגדול על המשפט העברי, יש נטייה לשכוח מפעל חשוב ביותר של אלון שלמעשה משלים את חיבורו הגדול. בצד המחקר על תולדותיו, מקורותיו ועקרונותיו של המשפט העברי אלון לא זנח את הדיון בפרטי המשפט, כשיטתו של גולאק. הערכים שהוא ואחרים כתבו עבור האנציקלופדיה יודאיקה קובצו לכרך אחד בעריכתו: *The Principles of Jewish Law*. הספר מסודר לפי נושאים ראשיים ונושאי משנה, והוא מהווה תרומה חשובה ביותר בהציגו את המשפט העברי הסובסטינטיבי לפני משפטן וחוקר המעוניין לדעת מה עמדת המשפט העברי בכל נושא ונושא. בכרך זה נידונים נושאים מסויימים שטרם נותחו בצורה כה רחבה. אלון ראה והחשיב גם את העצים וגם את היער. את היער רואים בספרו המשפט העברי, את העצים – ב"Principles of Jewish Law".

ענין נוסף שרק הודות לפרופסור אלון ניתנה לו תשומת לב מיוחדת, הינו המשפט הציבורי היהודי. הרחיפה הגדולה ביותר לחקור עניינים אלה לאורך הדורות, ניתנה על ידי אלון. כתביו הקלסיים על הקהל בכלל ועל תקנות הקהל בפרט פתחו אשנב חדש, שהלך והתרחב במשך השנים. תרומתו הראשונית והסגולית של אלון הביאה בעקבותיה מחקרים חדשים שהתבססו על דבריו והוספו נדבכים נדבכים לתחום זה, שחשיבותו גדולה הן למשפט העברי והן לתולדות עם

ישראל. אין ספק בלבי שאם לא במודע, הרי בתת־מודע, החייאת הריבונות היהודית בארץ ישראל נתנה דחיפה לפרופסור אלון, לפתח תחום זה. וסוף מעשה במחשבה תחילה – כתוצאה ממחקריו וממחקרי תלמידיו, יכול היה ביתר קלות להצביע על מקורות היהדות הקלסיים בנוגע למינהל הציבורי כשישב על מדין בבית המשפט העליון של מדינת ישראל.

זאת ועוד: בכל מחקריו הדגיש והראה למעשה עד כמה ספרות השאלות והתשובות מהווה חלק מרכזי ואולי אף עמוד התווך של ההלכה במשך הדורות. מי שחינוכו היה בשיבות – וזה החינוך שקבלו חוקרי המשפט העברי בתחילת דרכם, כולל מנחם אלון – נטה לראות את המשפט העברי דרך ספרות החידושים וספרות ההלכות והפסיקה, ונטה לחשוב שזה העיקר מבחינת ספרות ההלכה. אבל מנחם אלון, בחור ישיבה לשעבר, התגבר על הגירסא דינקותא שלו ועמד על כך, ובצדק, שהמשפט העברי התפתח כשיטה משפטית חיה בעיקר דרך ספרות השאלות והתשובות. לאור דברים אלה יש לראות את המשפט העברי כשיטת משפט הדומה יותר למשפט המקובל האנגלי, שעיקרו התקדים המשפטי וה־case law, מאשר כשיטות המשפט הקונטיננטליות המדגישות את החוק החרוט – הקודיפיקציה. בנוסף לכך, אלון הדגים והדגיש וחזר והדגים והדגיש עד כמה ספרות השו"ת חשובה להבנת ההיסטוריה היהודית. כשבסופו של דבר יצאו, בעריכתו, החלקים הראשונים של מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה, הם כללו גם כרכים של מפתחות היסטוריים.

אם הדברים שעד כה הזכרתי נראים כמובנים מאליהם, הרי זה הודות למפעלו של פרופסור אלון. לפני ארבעים שנה, כשאלון היה בראשית דרכו המחקרית, הדברים שהזכרתי היו לכל היותר עמומים. פרופסור אלון הקים למעשה דיציפלינה חדשה ונתן לה תנופה אדירה.

לבדו במו שתי ידיו, עם חזון, הקים את המכון לחקר המשפט העברי. המכון הוקם בזמנו, בעיקר כדי לרכז צוות של חוקרים צעירים שיעברו על ספרות השאלות והתשובות – תחילה של ראשוני ספרד וצפון אפריקה. מטרתו היתה להביא לפני קהל המשפטנים והעוסקים במדעי היהדות, את האוצר הבלום בספרות זו, בראש ובראשונה החומר המשפטי, ואולי לא פחות חשוב, החומר ההיסטורי. לא רק התוצאה המעשית של מיפתוח השו"ת היתה חשובה, אלא עצם מיקוד חקר המשפט העברי דווקא בספרות השאלות והתשובות – בניגוד למקובל בעולם הישיבות – תרם רבות להתעניינות בספרות הלכתית זו. ספרות השו"ת היא הבסיס לפן המעשי של המשפט העברי כשיטה משפטית של החיים ולא רק שיטה המתאימה לעיון ודיון תיאורטי כהלכתא דמשיחא. אלון לקח ברצינות רבה את דברי השופט הולמס שמהותו של המשפט לא טמונה בהגיון אלא בנסיון.

מן הראוי לציין שתי תוצאות לוואי של הקמת המכון לחקר המשפט העברי: האחת, ריכוז של חוקרים צעירים בתחום זה. חלקם נשארו בעולם המשפט העברי וכתבו דוקטורטים בהדרכתו של פרופסור אלון. חלקם החליטו להקדיש את

מירצם, ואפשר לומר להקדיש את חייהם, לתחום זה. אין כיום פקולטה למשפטים בארץ, שתלמידי אלון אינם נמנים בין חבריה ומוריה הבכירים.

תוצאת לוואי נוספת הינה שנתון המשפט העברי. השנתון הוא הבמה החשובה ביותר בארץ ובעולם לפרסום מחקרים בתחום המשפט העברי. אלון הוא זה שפעל להוציא בטאון זה והיה עורכו הראשון. יש לציין כי בזכותו של אלון מדיניות המערכת היתה – והינה עד היום – שלא להצטמצם בפירוש מינימליסטי למשפט העברי, אלא לפרסם גם מאמרים מתחומים נושקים או קרובים למשפט העברי, כגון תלמוד ותולדות עם ישראל. בכרך הראשון של השנתון, בנוסף למאמרים השונים במשפט עברי, שהיוו את החלק הארי של הכרך, אפשר למצוא מאמרים על תורת המשפט העברי והאגדה, ביבליוגרפיה של ספרות ההלכה, ספרות משפטית לא-יהודית מהעולם העתיק המתייחסת לדין תורה וסוציולוגיה והיסטוריה של לימוד תורה. הכרך הראשון של השנתון יצא לאור לפני עשרים שנה. המעיין ברשימת הכותבים באותו כרך יוכח לדעת עד כמה עינו של אלון היתה חדה. חלק גדול מהחוקרים הצעירים דאו משמשים היום פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה ברחבי הארץ.

תרומתו הספרותית הגדולה של אלון גם באיכות וגם בכמות היא ספרו המונומנטלי על המשפט העברי. במסגרת הזמן הקצר שהוקצב לי הערב בלתי אפשרי להתייחס בצורה רצינית לחיבור עצום זה. ברצוני רק להצביע על המהדורה השלישית, האחרונה, של הספר, שהופיעה עם כרך חדש על המשפט העברי במדינת ישראל. לפנינו פן חדש לתולדות המשפט העברי: חקיקה של הכנסת, פסיקת בית המשפט ובמיוחד, אליבא דאלון, לפחות, חוק יסודות המשפט. נוסף על הדגמת חיוניות המשפט העברי בימינו אנו, וחלק גדול מכך הודות לפסיקה העניפה של השופט אלון עצמו, הספר דן בשאלות יסוד משפטיות, תרבותיות ודתיות של ימינו.

מרתק במיוחד, הינו הויכוח שבין אלון לבין שופטי בית המשפט העליון וחוקרים שונים, לענין הפרשנות הנכונה והראויה לחוק יסודות המשפט. דרשיית זה, שלפעמים יש הרגשה שהוא מגיע כמעט לדר-קרב, חוזר בהזדמנויות שונות. האמת ניתנת להיאמר, שגישתו של אלון איננה מקובלת היום, ולמרות זאת הוא איננו נכנע ובכל הזדמנות חוזר ומביע את דעתו, עתים בנחת ועתים ברוח סערה. הויכוח הוא לגיטימי, מאלף ומרשים. לעתים אני שואל את עצמי – הלא אלון עצמו יודע שדעתו לא נתקבלה וגם נדמה שהיא לא תתקבל בעתיד הנראה לעין. למה, אם כן, המלחמה הלוהטת הזאת מצדו? נדמה שמכובדנו הערב לוקח ברצינות את דברי המשנה במסכת עדויות: "ולמה מזכירין דברי היחיד בין המרובין, הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובין? שמא יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו". היינו, יתכן ועוד יבוא יום, וקובעי הדין יגיעו למסקנה שבנסיבות החדשות יש לפסוק על פי אותה דעה שהיתה בזמנה דעת מיעוט. יתכן שדעת המיעוט הכתובה בספר תתקבל בעתיד, ותהווה תקדים עבור השופטים בדורות העתידים.

אחת מתרומותיו המרשימות ביותר של אלון היא תוצאת לוואי ממחקריו. מדבריו ומהדוגמאות הרבות המופיעות בספרו המשפט העברי, עולה שהמשפט העברי התפתח ואפילו השתנה במידה זו או אחרת במשך הדורות. שינויים אלה היו תוצאה של יישומם של כלים מכלים שונים המהווים חלק אינטגרלי של שיטת המשפט העברי, כגון המדרש, ההיקש, הסברא, המנהג וכדומה. אנו לומדים מדברי אלון שאם רוצים פיתוח והתפתחות במשפט העברי, אין צורך ללכת ולרעות בשדות זרים, היינו בתורות חדשות של זרמים דתיים בעם ישראל, כגון הקונסרבטיבים או הריפורמים. הכח והעוצמה להתאמת הדין לחיי ההווה נמצא בתוך תוכה של ההלכה המסורתית עצמה. אם הפוסקים לא מגיעים לתוצאות הנראות לנו רצויות, הדבר נובע מסיבות הנעוצות לאו דווקא בדין עצמו אלא בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה של הדיינים, כגון יראת ההוראה שהשתרשה גם אצל גדולי הלכה בדורות האחרונים. הפגם אינו בדין אלא בדין – במובן הרחב של המלה. כח האבולוציה נמצא בתוך תוכו של המשפט העברי המסורתי האורתודוקסי. כל היריעה הרחבה שפורס לפנינו אלון, מראה בעליל איך ההלכה לבשה צורה ופשטה צורה, חאת בקהילות שקיבלו עליהן את כל דקדוקי המצוות, קלה כחמורה.

ומענין לענין באותו ענין. כבר בחיבורו המקיף הראשון, עבודת הדוקטור שלו שעובדה לספר, חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, אלון הראה שלמרות כל השינויים ישנם כללים משפטיים, שהם עומדים כסלעים מוצקים משך הדורות. אף אם היו סטיות רגעיות מכללים אלה, למעשה ההלכה בכללותה נצמדה אליהם. מחקרו הדגים בצורה יפה ומשכנעת אחד מכללי – על אלה, בדבר חירותו האישי והפרטי של חייב שאינו מסוגל לשלם את חובו. נדמה שאין זה מקרי שבתחילת דרכו כחוקר עסק אלון בשאלה זו של חירות הפרט וכבודו, ובקריירה השנייה שלו כשופט בבית המשפט העליון הדגים דברים אלה הלכה למעשה, בצורה מרשימה ואף אולי קיצונית. בודאי נשמע על כך מיד מכבוד השופט טל. שילוב זה של מחקר ומעשה של השופט אלון – כשהמעשה מבוסס על חקר המשפט העברי שבחלקו הגדול נעשה על ידי פרופסור אלון הוא דבר נדיר ומלכב.

השופט אלון איננו רק נביא בעירו. הודות לאישיותו ומאמציו הוקמו קתדראות למשפט העברי בבתי ספר למשפטים מהמכובדים ביותר, בארצות הברית. משך שנים, בחופשותיו מבית המשפט העליון, קפץ להרביץ תורה בחלק ממקומות אלה. תוספת כבירה לאין שיעור ללימוד ואף גם לחקר המשפט העברי בחוץ לארץ מהווה ספרו הגדול, המשפט העברי, שבימים אלה פורסם לראשונה בתרגום אנגלי. לאחר שנים רבות של עמל רב, הושלמה מלאכת התרגום ועתה, עם פרישתו של אלון, והופעת ספרו באנגלית, תהיה עדנה והתחלה מחודשת ללימוד המשפט העברי מחוץ לגבולות ישראל. עם פרישתו מבית המשפט העליון, עומד השופט אלון לצאת לחוץ לארץ לתקופות ארוכות יותר, להרביץ תורת המשפט העברי ולהאדירה. במעורבותו בהוראת המשפט העברי בחוץ לארץ, מקיים אלון

— בלי שמץ של מליצה — את הפסוק "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". למעשה, עם פרישתו, מתחיל מכובדנו בקריירה שלישית. עם פרוס תקופה שלישית זו בחייו, נאחל לרבנו רבי מנחם, ברכה משולשת, בהשאלה מלשון מקרא, לשון חכמים ולשון רבנים: שהחוט המשולש לא במהרה ינתק, וכשם שקיבלת שכר על הדרישה כך תקבל שכר על הפרישה — ויהא שכרך כפול מן השמיים.

ולסיום, אנו חוגגים עם מנחם אלון הערב, נר שני של חנוכה. כולנו יודעים מה מקומה של חנוכה בתולדות עם ישראל — נצחון המסורת היהודית על תרבות המתיוונים. כמדומני שאין מישהו היום במדינה, המסמל את המשך מלחמת התרבות הזאת, והתורם תרומה עצומה לכיוון מילוי תוכן יהודי למדינה היהודית, כמנחם אלון. הפרדוקס הוא שמדובר בתלמיד חכם מובהק שחלק חשוב מאישיותו בנוי על ידי הכנסת יופיו של יפת לאהלו של שם. זה אולי המסר החשוב שאלון נותן לנו, לתלמידיו ולממשיכי דרכו. עלינו לעסוק בחקר המשפט העברי באמצעות שיטות המחקר המקובלות בעולם — גם באלה שהתפתחו בבית מדרשו של יפת. רק השילוב של יפת בבית המדרש המסורתי של שם יכול לתרום תרומה של ממש הן לחקר המשפט העברי והן לשינוי עולם המשפט, ואולי גם — אם נגיע לדרגתו של אלון — לשינוי פני המדינה. במלים אחרות, יש לחזור למה שרצו לעשות מתחיהו ובניו בזמנם: לטפח לא רק מדינה של יהודים אלא מדינה יהודית. כך דרכו של אלון.